

“...НЕ ЗАБУТИ Й МЕНЕ, МАЛОГО ПРАЦІВНИКА...”
(Іван Огієнко та Іван Франко)

Наддністрянцю Іванові Франку було 26 літ, коли на світ з'явився його тезко наддніпрянець Іван Огієнко. На цей час (1882 р.) І.Франко вже протягом восьми років друкував вірші. У рік народження І.Огієнка вийшла прозова книжка І.Франка “Бориславські оповідання” зі знаковою повістю “Борислав сміється” – першим українським твором про життя й боротьбу найманих робітників. І.Огієнку було п'ять літ, коли в І.Франка вийшла у світ перша віршована збірка “З вершин і низин” з такими перлинами політичної поезії, як “Національний гімн”, “Каменярі”, “Товаришам із тюрми”, “Тюремні сонети”, 15 років – коли світ побачила Франкова драма “Украдене щастя”, а її автор, уже відомий своїм великим вкладом в українську науку (історію й теорію літератури, фольклористику та етнографію, мовознавство, історію, економіку) захистив у Віденському університеті докторський ступінь. 1906 року, коли І.Огієнко був студентом Київського університету. І.Франкові в Харківському університеті було присуджено почесний ступінь доктора словесності [1, с.428-429]. І.Франкові належить постулат щодо письменницької праці, який і зараз вбачається актуальним: “Нехай особа автора, його світогляд, його спосіб відчуття і внутрішнього світу і його стиль виявляються в творі якнайповніше, нехай твір має в собі якнайбільше його живої крові і нервів. Тільки тоді се буде твір сучасний і живий, справжній документ найтайніших зворушень і почувань сучасного чоловіка в його найвищих, найсубтильніших змаганнях та бажаннях, а за тим причинок до пізнання часу і суспільності, серед яких він повставав. Повна емансипація особи автора з рамок схоластики, повний розрив з усяким шаблоном, якнайповніший вираз авторської індивідуальності в його творах – се характерний, пануючий оклик наших часів” [21, с.173; 22, с.88].

З іншого боку, коли 1916 року скінчилося 60-літнє земне життя Івана Франка (що перешкодило процесу висування його кандидатури на здобуття Нобелівської премії [25, с.62]), Іван Огієнко лише починав свою гуманітарну наукову путь, він був приват-доцентом і в рідному Київському університеті прочитав свій перший курс “Історія східнослов'янського наголосу”, паралельно з цим учителював [2, с.21-22].

Здавалося б, важко безпосередньо перетнутися життєвим шляхам цих двох українців – представників різних поколінь, громадян різних імперій (Австро-Угорської та Російської), важко розраховувати на їхнє особисте спілкування... Та все ж таке спілкування мало місце, хоча й тривало, звісно, недовго.

І.Франко звернув увагу на перші наукові кроки обдарованого юнака І.Огієнка ще тоді, коли той був на студентській лаві, але завдяки зближенню із корифеями українського духу вже вийшов на стезю наукового філологічного друкування. І.Франко писав одному з кураторів І.Огієнка, М.Грушевському, так відгукуючись про Огієнків “Огляд українського язикознавства”, вміщений у редактованих Франком “Записках Наукового Товариства імені Шевченка” за 1907 р. (фактично це був опосередкований лист до самого І.Огієнка): “Статті Огієнка дав я поки що половину (близько 50 сторінок скрипту); думаю, що на одну книжку “Записок...” вона буде занадто довга. Стаття агалом добра і старанно написана, та й язових поправок вийшло менше, як я зразу думав” [3, с.44].

А ось уже й безпосередні епістолярні стосунки І.Огієнка та І.Франка. Огієнко, що розпочав серйозні літературознавчі дослідження й мав особливий інтерес до письменників минувшини, шанобливо і скромно звертається до старшого й досвідченішого колеги:

“Високоповажний добродію! Пересилаю Вам дещо з моїх праць. Вкупі з тим звертаюся до Вас з проханням не забути й мене, малого працівника, своїми шановними дослідями. Дуже бажав би мати Ваші праці по історії української літератури. Ніде не можу достати Вашої розвідки про Івана Вишенського.

Дуже прошу вибачити мені за таке турбування Вас. З щирою пошаною до Вас – І.Огієнко. 11.12.1911”.

І.Франко відповів відразу – і з не меншою серйозністю та шанобою до молодшого адресата:

“Високоповажний добродію! Спасибі Вам за присилку Ваших праць, про котрі мені бажається дати свою оцінку. Посилаю Вам дещо із своїх праць, яких відбивки є у мене. Мої книжки про Вишенського тепер дуже трудно дістати, бо вона вся розійшлася. Багалось би вислати Вам мій “Нарис історії української літератури” та “Молоду Україну”, але ці книжки, видані видавничою спілкою, я мусів би купувати. Остаюсь з поважанням.

Ваш Др.. Іван Франко. 3 січня 1912” [3, с.43].

Згадана тут І.Франком його книжка “Іван Вишенський і його твори” була новаторською хоча б тому, що в цього “першого южноруського публіциста в великім стилі” автор на перше місце ставив етичні постулати: “Навіть теоретикне його знання стоїть під контролею його морального чуття або являється навіть на ньому основане” [10, с.80, 92].

Враховуючи те, що І.Франкові «багалось би вислати Вам мій “Нарис історії української літератури”», варто розглянути деякі його погляди на особливості вітчизняного письменства у XVI-XVII століттях, важливі і для І.Огієнка: “...головною характеристикою нашої літератури другої половини XVI в. можна вважати її популярність”; “образ української літератури виявляє значну децентралізацію і повсюдне оживлення та зацікавлення народних мас”, тобто “міщанства зі своїми школами, друкарнями і братськими касами”, яке “надавало головний характер письменству тієї доби” [27, с.200].

Такими були недовгі епістолярні стосунки двох великих українців. Стосунки, підкреслимо, *прижиттєві*. Бо, як це не парадоксально, І.Огієнкові довелося впритул зіткнутися з І.Франком вже за два роки після його смерті – й до того ж з Франком не як літературознавцем та істориком літератури, а як із поетом.

Йдеться про згаданий вже “Національний гімн”, датований 1880 р., який варто тут навести в повному обсязі, аби стали зрозумілими подальші наші виклади:

*Не пора, не пора, не пора
Москалеві й Ляхові служить!
Довершилась України кривда стара, –
Нам пора для України жить.
Не пора, не пора, не пора
За неvigласків лить свою кров
І любити царя, що наш люд обдира, –
Для України наша любов.
Не пора, не пора, не пора
В рідну хату вносити роздор,
Хай пропаде незгоди проклята мара!
Під України єднаймось прапóр!
Бо пора се великая єсть:
У завзятой, важкій боротьбі
Ми поляжем, щоб волю, і щастя, і честь,
Рідний Краю, здобути Тобі! [5, с.33].*

А почати наші виклади варто ось із чого:

“1918. IV. Широко умотивоване пропозиція Огієнка в Університетській Комісії заснувати в Кам’янці не філію, але окремий державний повний Університет. Переконливо

удоводнив, що Кам'янець конче потребує університету й добре надається до того. Комісія погодилась на це, але з умовою, що Огієнко візьме на себе організацію цього університету бодай на два перші роки” [2, с.28].

Так воно й сталося: в Кам'янці-Подільському було створено український державний університет, ректором якого і став професор Іван Іванович Огієнко, – і цей університет, нині вже зі статусом національного, по праву увінчаний ім'ям свого першого керівника. Але повернемося в той період. Створення Кам'янець-Подільського університету стало справою загальноукраїнською, воно відзначалося як національне свято молодой й переповненої райдугних сподівань Української самостійної держави. Ось яскравий приклад цього: газета “Нова Рада” в №198 за 1918 р. повідомляла, що в м.Чуднів Волинської області (нині це районний центр Житомирської області) серед учнівства відбулося урочисте святкування відкриття Кам'янець-Подільського університету, на святі виголошувалися промови про значення нового університету для українського народу, після кожної промови хор виконував Гімн “Не пора...”, “Заповіт” та інші пісні, після чого “діти з гарним настроєм розійшлися по хатах” [5, с.62]. Тут заслуговує на увагу, між іншим, те, як глибинно розуміло просте українство єдність своєї нації, своєї щойно посталої держави, коли співало разом і “Не пора...” “західняка” І.Франка, і “Заповіт” “східняка” Т.Шевченка, який у цьому творі закликав кайдани порвати й жити в сім'ї вольній, новій, а в іншому таврував “малоросів” як “варшавське сміття, грязь Москви”, і цю єдність України сповідував усе життя й І.Огієнко...

Однак те, що так романтично і хвилююче відбулося 1918 року в умовах незалежної, хоч і zagrożеної УНР, набуло більш драматичного характеру двома роками пізніше. Ось що повідомляв про це сам І.Огієнко, називаючи себе у третій особі:

“1920. 10.III. Величезна й урочиста маніфестація Кам'янець-Подільської людності з приводу Шевченківського свята. Багатотисячні лави зо співами проходили коло Головноуповноваженого, що стояв на авті біля Управління. Одна з лав ніби заспівала “Не пора” (Головноуповноважений того не чув).

1920. 11.III. Наказ Довудци повіту й міста кап. Оцеткевича й відповідний пильний лист до Головноуповноваженого, щоб до 20 березня всі, хто походить із Галичини, опустили територію на схід до Збруча (бо ніби це галичани співали “Не пора”)” [2, с.96].

Цей епізод заслуговує на певні пояснення. Справа в тому, що на той час (березень 1920 р.) уряд Української Народної Республіки, знекровленої більшовицькою навалою зі сходу, був змушений погодитися на те, щоб військо Польщі зайняло Кам'янець-Подільський – останню тимчасову столицю УНР – із заходу й не пустило туди радянську армію за умови, що інтереси Української держави тут представлятиме І.Огієнко, якого до його міністерського статусу наділили ще й особливою посадою головноуповноваженого – фактично замітника всього уряду, і що українське політичне життя на цій території в певних рамках буде дозволятися новою окупаційною владою. Ці умови в цілому поляками виконувалися, про що свідчить масова маніфестація в день Шевченкових роковин. Але серед мАніфестантів пролунало Франкове “Не пора”, яке польська влада пропустила би повз вуха, якби цей текст починався бодай із другої строфи; але перша строфа з крамольними словами “Не пора, не пора, не пора Москалеві й *Ляхові* служить!” не могла залишитися безкарною, через це й відбулася репресія, причому торкнулася вона лише галичан, земляків І.Франка, бо лише вони були тоді підданими Польщі, “східняки” ж польської влади давно вже не знали. Думаємо, що “провина” І.Огієнка у цьому казусі таки була, бо він протягом двох років і як ректор Кам'янець-Подільського університету виховував студентів у проукраїнському дусі, і як міністр УНР у цьому місті займався тим самим із населенням. Але йому, українському урядовцеві з суттєво обрізаними правами й можливостями на території, що стала тоді польською, довелося дипломатично виходити із zagrożливої ситуації, тим паче що і спогади “Моє життя” друкувалися ним у 30-ті роки на

території Польщі, в еміграції – звідси, вочевидь і “Головноуповноважений того не чув”, і “ніби це галичани співали”. Й хист державця-дипломата на той час переміг: як свідчив сам І.Огієнко того ж березня 1920 р., але трохи згодом, мав місце “протест Головноуповноваженого Огієнка перед генералом Крайовським проти наказу кап. Оцеткевича про висилку галичан. Ген. Крайовський наказ цей частинно відмінив, частинно злагодив” [2, с.96].

Як науковець І.Огієнко постійно й незмінно досліджував творчість І.Франка [6, с.96], високо поцінював доробок свого старшого однодумця. Багато проявів цього можна знайти у праці 1918 р. “Українська культура”. Тут І.Огієнко у рубриці “Українські письменники Галичини” першим називає й портретно репрезентує І.Франка: “Проф. Іван Франко (1856-1915¹), славний український вчений і поет” [7, с.119]. Називає автор І.Франка і в інших місцях серед “славних письменників зза кордону, з Галичини” [7, с.112], серед “славних прізвищ українських професорів”, які “повели вперед рідну науку, придбали слави собі й Україні і більшість з їх добре відома навіть в Європі” [7, с.121-124]. Розповідаючи про те, що в Україні XVI ст. “розпочалася велика літературна продукція, вінцем якої була славна праця того часу – Острожська Біблія 1581 р.”, автор посилається на розвідку І.Франка “Причинок до студій над Острожською Біблією” у т.89 Львівських “Записок Наукового товариства” [7, с.31; 8, с.210].

До речі, цей Франків “Причинок...” – одна з тих праць Каменяра в галузі історії української літератури, про які йшлося в листуванні І.Огієнка з І.Франком 1911-1912 років. До таких праць належать і ті, про які згадує І.Огієнко у книзі 1925 р. “Історія українського друкарства”: «І коли появилось на Заході друкарство, воно зразу притягло до себе очі Волині. І може не без певної підстави твердить Франко, що українські видання 1491 року Швайпольта Фіюля у Кракові друкувалися “заходами і накладом князя Костянтина Острожського»» – з посиланням на відомий “Нарис історії українсько-руської літератури” І.Франка (Львів, 1910) [8, с.185]. І коли І.Огієнко у чомусь не погоджувався з висновками І.Франка, то робив це з шанобливою обережністю: “...вважаю непорозумінням примітку 2 в праці Ів. Франка: “Причинок до студій над Острожською Біблією”, на с.2 в відбитці з 80 тому “Записок” львівських” [8, с.190].

Постать І.Франка фігурувала в листах до І.Огієнка 40-х років, автором яких був український єпископ в Австралії Сильвестр (у миру – науковець Гаєвський). 8 жовтня 1946 та 1 листопада 1948 р. він розповідав про свою працю (“указ”) «Франко як творець “Мойсея”» і про спротив з боку інших церковних ієрархів в оприлюдненні цієї праці [32, с.451,459]. Про свою дочку єпископ повідомляв 4 березня 1948 р., що вона вдало інсценізувала для дітей Франкову “Ріпку” [32, с.457].

У проповіді 1948 року “Нема пророка в Отчизні своїй. Слово в Вербну Неділю” митрополит Іларіон – Іван Огієнко – поіменував Івана Франка серед великих страждальців за українську справу [26, с.155].

Чимале місце займають роздуми про І.Франка, про його культурологічні погляди та творчість і у праці І.Огієнка “Історія української літературної мови” (1949 р.). Розглядаючи ситуацію в Галичині 70-х років XIX ст. й дещо виходячи за межі, окреслені назвою дослідження, автор наводить її оцінку І.Франком: “Сам Франко писав про цей час (“Молода Україна”, ч.1, с.7), що в Галичині це була пора, коли бачилось, що запанує тип “рутенця”, який знеохотчений сварами про народність, мову й Драгоманивські ідеї, вмиває руки від усього, не хоче нічого поза чорно-жовтими стовпами, що відмежовують Галичину від Росії” [9, с.269]. І.Огієнко показує, що в Галичині довго не відважувалися на термін *український*, називаючи свої історико-літературні дослідження то “Історія литературы *русской*” (Огоновський), “Підручна історія *русской* літератури” (Застирець), то “*Галицько-руське* письменство” (Терлецький), і навіть І.Франко назвав своє фундаментальне дослідження з використанням лише проміжного терміну –

¹ Так в І.Огієнка. – М.Л.

“Нарис історії українсько-руської літератури” [9, с.272]². Цілий розділ монографії І.Огієнка має назву “Роль Івана Франка в розвії літературної мови” [9, с.272-276]. Відомо, що питання єдиної, соборної української літературної мови для І.Огієнка було надзвичайно важливим, принциповим, і ставлення того чи того письменника до цієї проблеми визначало його оцінку з боку І.Огієнка. Ось чому в “Історії української літературної мови” він неодноразово оцінює І.Франка: з одного боку, “найбільший письменник Іван Франко..., поет і вчений” [9, с.272-273], “значення мови в житті народу Франко розумів глибоко”, “Франко виховувався на літературі європейській та окремих слов’янських народів. Москвофілом він ніколи не був” [9, с.274]; з іншого боку, Франко “мав багато даних перейти на всеукраїнську літературну мову, але того не зробив” [9, с.273]. Підсумковий же висновок І.Огієнка такий: “Та все-таки треба сказати, що з часом Франкова мова стала таки найкращою в Галичині, чому його твори знаходили й знаходять широкого читача і в Україні Наддніпрянській” [9, с.276]. Цей підсумковий висновок дозволив І.Огієнкові-мовознавцю при підборі дидактичних матеріалів для своїх посібників включити туди і приклади із творів І.Франка [11, с.165]. В І.Франка є з цього приводу поетичне кредо:

*Діалект, а ми його надишем
Міццю духа і вогнем людові
І нестертий слід його запишем
Самостійно між культурні мови.*

Наш сучасник в Огієнковому ключі висловлює таке розуміння процитованого постулату: “Так підсумував це Іван Франко. Бо суржик можна подолати лише загальною мовною культурою” [19, с.203].

І.Огієнко, уважно стежачи за радянськими архівознавчими виданнями, 1956 року отримав кілька випусків двомісячника “Исторический архив” – і у вересні того ж року сповістив українцям Канади, що у третій книжці журналу опубліковано добірку А.Панфілова й М.Дьяченка до 100-ліття з дня народження І.Франка, матеріал про історію надання І.Франкові звання доктора російської словесності в Харківському університеті, про посмертне присудження І.Франкові премії Академії імені славіста О.Г.Котляревського за поданням академіка В.Перетца. В іншому тогочасному повідомлення І.Огієнка йшлося про рішення президента Болгарської АН Т.Павлова передати в УРСР щойно виявлені в академії документи про життя та творчість І.Франка, найціннішими з яких митрополит вважав два листи Каменяра до професора І.Шишманова й візитівку, адресовану М.Драгоманову, про відзначення в Болгарії Франкового ювілею [23, с.262-263].

Того ж 1956 р. І.Огієнко видав у Вінніпезі дослідження “Українська церква за час руїни”. Там, цитуючи обережне висловлювання М.Возняка щодо стосунків єпископа Шумлянського зі своєю єпархією, І.Огієнко додає: “Іван Франко висловлювався значно сильніше” [30, с.80]. В іншому місці автор зазначає: “Іван Франко все життя своє виступав проти унії, показуючи її смертельність для України” [30, с.113]. В дослідженні використані з відповідними посиланнями праці І.Франка “Вірша Єпископа Й.Шумлянського про події 1683-1686 рр.”, “В справі угоди”, “Дві унії”, “Йосип Шумлянський, Львівський Єпископ 1668-1708 рр., і заведення Галичині”, “Католицький панславізм”, “Воскресіння чи погребання” й поема “Папі в альбом” [30, с.112-113].

Протягом 1956-1957 рр. І.Огієнко у своєму місячнику «Віра й культура» таврував ідеологічно спотворене святкування а СРСР сторічного ювілею І.Франка з фальшивим підкреслюванням російського впливу на українського поета [34, с.276].

² Поява згаданої Франкової праці показова з точки зору того, як сумлінно ставився він до наукових досліджень. Іще 1882 року німецький видавець Ф.Вільгельм запропонував І.Франкові написати для його видавництва історію української літератури. І.Франко погодився, але працював так ретельно, що лише 1910 року цей задум вилився у згаданий І.Огієнком “Нарис історії українсько-руської літератури до 1891 року” [20, с.22-23].

У виданій 1961 року праці “Свята Почаївська Лавра” І.Огієнко послався на дослідження І.Франка, яке стосується “Богогласника” з п’ятнадцятьма християнськими піснями [28, с.390].

1965 року в Канаді побачила світ фундаментальна праця І.Огієнка (митрополита Іларіона) “Дохристиянські вірування українського народу”. Тут натрапляємо на сліди вдумливого осмислення художнього та наукового спадку І.Франка: говорячи про персоніфікацію у віруваннях та народному епосі звірів, про лихі сили у творах українських письменників, автор посилається на творчість І.Франка – зокрема, на його казку “Лис Микита” [23, с.65,148], про високе й шановане місце української жінки в давньому суспільстві та про деякі інші теми – на дослідження І.Франка “Жіноча неволя в руських народних піснях” (Львів, 1883), на шеститомник “Галицько-руські народні приповідки” (Львів, 1901-1910), на “Студії над українськими народними піснями” в кількох томах “Записок НТШ” (Львів, 1913 [23, с.356,384,385,394]).

Дослідники не раз відзначали спільні точки дотику в літературній та науковій діяльності І.Франка та І.Огієнка. Це стосується, зокрема, вже згаданого вивчення Острозької Біблії [12, с.13-19] і – ширше – релігійної культури [14, с.176-181], поетичного перекладу та аналізу “Слова про Ігорів похід” [3, с.414-415; 16, с.248-255]. Сучасна дослідниця має підставити припускати, що «в час праці над «Ізмарагдом» поет цілком міг промовити словами І.Огієнка: *«Біблія – зоря мого свідомого життя. Вона завжди приносила мені науку і щастя»*... І, безперечно, погодився б з думкою митрополита: *«Тільки Божя правда будує правдиву людину, будує світ»* [33, с.237]. Багато чого навчився І.Огієнко в І.Франка і у видавничій справі [11, с.43, 109]; і коли І.Огієнко видавав місячник “Віра й культура”, то вмістив там 39 матеріалів, пов’язаних з І.Франком [11, с.293].

Ми вже бачили, як багато чого ріднило двох великих представників двох гілок українства – Івана Франка та Івана Огієнка, які все життя поєднували поетичну та драматургічну творчість із науково-дослідницькою гуманітарною діяльністю. А найважливіше те, що єднало їх глибоке почуття приналежності до єдиної української нації. І.Франко писав: усе, що “йде поза рами нації, се або фарисейство людей, що інтернаціональними ідеалами раді би прикрити свої змагання до панування однієї нації над другою, або хоробливий сентименталізм фантастів, що раді би широкими вселюдськими фразами покрити своє духовне відчуження від рідної нації” [13, с.75]; аналогічно й І.Огієнко вважав, що “безбатченство роз’їдає й присипляє національну чуйність народу й веде сам народ до руїни” [17, с.34]. І.Франкові болів пригнічений стан рідного народу (“народе мій, розбитий шцент...” [15, с.69]); те ж саме боліло й І.Огієнкові («Ми недержавні тільки тому, що ми незакінчена нація, що ми ще не вміємо говорити “єдиними устами і єдиним серцем»») [17, с.49]). Цікаві паралелі між віршованим “щоденником” І.Огієнка (“Денник зболілої душі”) та поетичною збіркою І.Франка “Зів’яле листя” провів професор В.Погребенник, вбачаючи у цих творах однакову природу та ідентичні констатації з наголосом на суб’єктивізмі й чисто особистому характері двох писань, “їх автентичній душевній реальності” [33, с.162-164].

Цікавим проявом близькості двох великих українських Іванів може бути й те, що брусиловець І.Огієнко був за сучасним розумінням сином землі житомирської, а житомирська тема не була чужою й І.Франкові (не кажучи вже про його відомі контакти з Лесею Українкою): 1904 року у 57-му томі львівських «Записок Наукового товариства імені Т.Шевченка» він видрукував чималу статтю «“Король балагулів” Антін Шашкевич і його українські вірші» (А.Шашкевич був польсько-українським поетом, а балагулами називалися єврейські кучери з м.Бердичева та деякі польські жартівники, що виряджалися балагулами) [18, с.181]. Писав він і про поляка-українофіла Леонарда Совінського, уродженця Любарської волості Новоград-Волинського повіту Волинської губернії (нині Любарський район Житомирщини): “для нас, українців, Совінський є і буде одною з найсимпатичніших постатей на польським парнасі” [18, с.425].

Тож, поза сумнівом, обидва великі українці – і Іван Франко, і Іван Огієнко, – попри те, що одного з них за радянських часів підносили на п'єдестал, ретельно фільтруючи³ й “комунізуючи”⁴, а другого замовчували або таврували, нині, в незалежній і вимріяній, вибороній ними Україні, займають належне їм почесне місце поряд із Тарасом Шевченком.

Список використаних джерел

1. Енциклопедія українознавства для школярів і студентів. – Донецьк: Стакер, 2001. – 496 с.
2. Огієнко Іван. Моє життя: автобіографічна хронологічна канва. – Житомир: Полісся, 2002. – 120 с.
3. Тимошик Микола. “Лишусь навіки з чужиною...”: митрополит Іларіон (Іван Огієнко) і українське відродження. – Вінніпег-Київ: Український православний Собор – Наша культура і наука, 2000. – 548 с.
4. Франко Іван. Твори. – Львів: Каменяр, 1991. – 168 с.
5. Сохацька Євгенія. “Молюся за весь рідний край...”: штрихи до життєпису Івана Огієнка та його культурологічної діяльності. – Кам'янець-Подільський: ПП Мошак М.І., 2007. – 276 с.
6. Монастирецький Леонід. І.Огієнко – творець і дослідник української літератури // Іван Огієнко й утвердження гуманітарної науки та освіти в Україні: матеріали доповідей і повідомлень на Всеукраїнській науково-практичній конференції. – Житомир: Журфонд, 1997.
7. Огієнко Іван. Українська культура. – Київ: Видавництво книгарні Є.Череповського, 1918. – 264 с.
8. Огієнко Іван. Історія українського друкарства. – Київ: Либідь, 1994. – 448 с.
9. Огієнко Іван. Історія української літературної мови. – Київ: Наша культура і наука, 2001. – 440 с.
10. Лизанчук Василь. Національні пріоритети у політичній і журналістській діяльності // Іван Огієнко і сучасна наука та освіта: науковий збірник (серія історична та філологічна). – Випуск III. - Кам'янець-Подільський, 2006.
11. Ляхоцький Володимир. Просвітитель: видавничо-редакційна діяльність Івана Огієнка (митрополита Іларіона). – Київ: Видавництво імені Олени Теліги, 2000. – 528 с.
12. науковий збірник (серія історична та філологічна). – Випуск III. - Кам'янець-Подільський, 2006.
13. Вонсович Геннадій. Умови формування та характерні риси українського націоналізму новітнього часу // Там само.
14. Горболіс Лариса. Питання релігійної культури у рецепціях І.Огієнка й українських письменників кінця XIX – поч. XX ст. // Іван Огієнко і сучасна наука та освіта: науковий збірник (серія історична та філологічна). – Випуск II. – Кам'янець-Подільський, 2005.
15. Гандзій Олена. Проблеми меншовартості у працях Івана Огієнка та Романа Іванчука: спроба типологічних характеристик // Іван Огієнко і сучасна наука та освіта: науковий збірник (серія історична та філологічна). – Випуск IV. – Кам'янець-Подільський, 2007.
16. Лютко Наталія. “Слово про Ігорів похід” у дослідженнях Івана Франка та Івана Огієнка: спроба порівняння // Там само.
17. Огієнкові афоризми і сентенції. – Львів: Інститут народознавства НАН України, 1996. – 96 с.
18. Єршов Володимир. Польська література Волині доби романтизму: генеалогія мемуари стичності. – Житомир: Полісся, 2008. – 624 с.
19. Антонюк Зиновій. Рефлексії ідентичності. – Київ-Харків: Дух і літера, 2007. – 272 с.
20. Гнатюк Михайло. Михайло Возняк і його “Історія української літератури” // Возняк М.С. Історія української літератури. – Книга перша. – Львів: Світ, 1992.
21. Скорський Микола. Годось Осьмачка: життя і творчість. – Київ: український центр духовної культури, 1999. – 224 с.
22. Історія української літератури та літературно-критичної думки першої половини XIX століття. – Київ: Центр навчальної літератури, 2006. – 392 с.
23. Ляхоцький Володимир. Тільки книжка принесе волю українському народові...: книга, бібліотека, архів у житті та діяльності Івана Огієнка (митрополита Іларіона). – Київ: Видавництво імені Олени Теліги, 2000. – 664 с.

³ «На моє дуже емоційне запитання про підстави вилучення під час обшуку в якості антирадянських матеріалів... відомого, принаймні на заході України, великого вірша Івана Франка до дня 50 роковин смерті Тараса Шевченка, – бо як же твори можуть бути антирадянськими, якщо писалися ще до появи радянської влади, – відповідь була вбивчою: “Таке заключення нещодавно дали і експерти”» [19, с.69]. На початку 30-х рр.. XX ст. завідувачка школи, в якій учителював Т.Осьмачка, доносила владі про такі “антирадянські” прояви вчителя, як уперте посилання на творчість І.Франка [21, с.58].

⁴ Так, у створеному 1921 року при Кам'янець-Подільському Інституті народної освіти гуртку імені Івана Франка його літературна діяльність характеризувалася як “арена боротьби проти світового Капіталу і обскурантизму шовіністичної української інтелігенції” [32, с.99].

- 24 Іларіон Митрополит. Дохристиянські вірування українського народу. – Вінніпег: Інститут дослідів Волині, 1965. – 424 с.
- 25 Даниленко Володимир. Лісоруб у пустелі: письменник і літературний процес. – Київ: Академвидав, 2008. – 352 с.
- 4 Сохацька Євгенія. З думою про Україну: національно-державницький аспект релігійних проповідей митрополита Іларіона (Івана Огієнка) // Іван Огієнко у діалозі культур і духовності (Огієнківські читання у Чудодієвому): збірник наукових праць. – Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І.Франка, 2010.
- 5 Білоус Петро. Іван Огієнко про національно-культурне відродження України у другій половині XVI – на початку XVII ст. // Там само.
- 6 Огієнко Іван (митрополит Іларіон). Свята Почаївська Лавра. – Київ, 2004. – 440 с.
- 7 Огієнко Іван (митрополит Іларіон). Українська церква за час руїни (1657-1687). – Київ: Наша культура і наука, 2006. – 468 с.
- 8 Листування митрополита Іларіона (Огієнка). – Київ: Києво-Могилянська академія, 2006. – 568 с.
- 9 Комарніцький Олександр. Доля Огієнкового університету // Іван Огієнко і сучасна наука та освіта: науковий збірник (серія історична та філологічна). – Випуск VII. – Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2010.
- 10 Погребенник Володимир. Художня дикція “пізнього” Івана Огієнка // Там само.
- 11 Починок Людмила. Поетична збірка І.Франка «Мій ізмарагд» (1898) у світлі біблійних істин // Іван Огієнко і сучасна наука та освіта: науковий збірник (серія історична та філологічна). – Випуск VIII. – Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2011.
- 12 Сохацька Євгенія. На чатах рідного слова: Іван Огієнко проти русифікаторської мовної політики в Україні повоєнного часу (за матеріалами «Віри й культури» 1953-1967 рр.) // Там само.